

MIROSLAW BABIARZ¹, PAWEŁ GARBUZIK²

Tożsamość. Istotny element realizacji potrzeb rozwojowych i edukacyjnych

Identity. An Essential Element of Meeting Development and Educational Needs

¹ Doktor habilitowany, profesor UJK, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Pedagogiczny i Artystyczny, Instytut Edukacji Szkolnej, Polska

² Magister, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Polska

Streszczenie

Artykuł prezentuje pojęcie tożsamości, rozpatruje konteksty, w których kształtuje się poczucie tożsamości. Następnie zostają przedstawione fazy kształtowania się własnego „ja” na różnych etapach życia człowieka, a także niewątpliwy wpływ procesu edukacji, zarówno formalnej, jak i nieformalnej, na kreowanie tożsamości u młodych ludzi.

Słowa kluczowe: tożsamość, poczucie tożsamości, rozwój tożsamości człowieka, edukacja a kształtowanie tożsamości

Abstract

The article presents the notion of identity, examines the contexts in which identity is shaped. Then they show the stages of self-development at different stages of human life, as well as the undoubted influence of the educational process, both formal and informal, on the creation of identity in young people.

Keywords: identity, identity, development of human identity, education and shaping of identity

Wstęp

Osobowość człowieka kształtuje się od momentu narodzin. Część cech to zespół predyspozycji, genów, które warunkują to, jacy jesteśmy. Cała reszta budowana jest przez całe życie poprzez wpływ, jaki wywierają na nas: otoczenie (rodzina, znajomi, społeczność lokalna), czas, w którym przyszło nam żyć, nasze wybory i ich skutki, a także nasze własne doświadczenie. Wszystko to determinuje to, kim się stajemy. Podstawą osobowości człowieka jest poczucie własnej tożsamości, czyli to, kim się czujemy, co sobą wyrażamy, z jaką grupą społeczną wiążemy przekonania. Wyrasta ona przede wszystkim z tego, co przyjęliśmy

od otoczenia, w którym dorastaliśmy. Przekonania rodziców, rodzeństwa, grupy rówieśniczej, znajomych, szkoły wpływają na kształt jednostki, która albo może się zgodzić z postawą innych, albo się sprzeciwiać zastanym zasadom. Zawsze jednak jednostka żyje w relacji z otoczeniem, wpisuje się w jego schematy lub jest przeciwko nim, zatem jej tożsamość należy zawsze rozpatrywać w ujęciu społecznym.

Jednostka funkcjonuje w dwóch kontekstach. Pierwszym z nich jest czas. Każdy ma swoją indywidualną historię, jednak jest ona zakorzeniona w historii rodziny, społeczeństwa, narodu, w którym przychodzi na świat. Przeszłość ma więc wpływ na to, jak kształtuje się nasza tożsamość. Czerpanie z doświadczeń historii pomaga człowiekowi w pełni korzystać z ofert, jakie stawia przed nim życie. Drugim kontekstem, w jakim funkcjonuje jednostka, jest kontekst społeczno-kulturowy odnoszący się do relacji człowieka z otoczeniem, wpływu rodziny, znajomych, społeczności na to, z jakimi wartościami się utożsamiamy, w jaki sposób pojmujemy własne „ja” przez pryzmat otaczających nas ludzi i prezentowanych przez nich wartości (Brzezińska, 2006, s. 50).

Tożsamość

Tożsamość można scharakteryzować jako zdolność człowieka do określenia samego siebie, własnych wartości oraz poczucie przynależności do grupy o podobnych przekonaniach przy jednoczesnej świadomości własnej odrębności. Paleczny (2008, s. 20) określa, iż „tożsamość w najprostszej analizie językowej oznacza «to samo, co...» «Toż samość» mogłoby oznaczać zatem «taką samość», czyli «taką samą» jakość. Pojęcie «samości» odnosi się do złożonego związku pomiędzy światem a świadomością jednostki, pomiędzy zewnętrznym i wewnętrznym, obiektywnym i subiektywnym, realnym i idealnym, materialnym i duchowym, naturą i kulturą. Zjawiska kryjące się pod określeniem tożsamość obejmują zatem również to, co indywidualne i grupowe, psychiczne i społeczne, racjonalne i irracjonalne, wrodzone oraz nabyte, rozumne i intuicyjne (...) Jest czymś, co kształtuje osobowość i biografię społeczną jednostek. Tożsamość umożliwia nam poruszanie się w świecie różnorodnych kultur: religii, języków, systemów normatywnych, wartości, obyczajów, narodów, cywilizacji. Pozwala na funkcjonowanie w złożonym układzie zależności społecznych”. Badacze zajmujący się problematyką tożsamości przedstawiają różnego rodzaju klasyfikacje prezentujące wielowymiarowość tego pojęcia. Najogólniej można przyjąć, iż w skład tożsamości człowieka wchodzi tożsamość osobowa (jednostkowa) oraz społeczno-kulturowa (zbiorowa). Te z kolei w różnego rodzaju publikacjach dzielone są na bardziej szczegółowe określenia. Tożsamość osobowa to w skrócie to, co jednostka myśli na swój temat. „Jest pewnego rodzaju samowiedzą i samookreśleniem osoby, jej specyficznych atrybutów, kompetencji, upodobań. Istotnie wiąże się z postrzeganiem siebie jako niepowtarzalnej jed-

nostki oraz doświadczaniem i rozpoznawaniem wśród innych obiektów otoczenia samego siebie, swej poznawczej i emocjonalnej odrębności” (Opozda, 2007, s. 50). Jednostka ocenia swoje zachowania, koncentruje się na tym, jakie skutki przyniosły, dostrzega swoją wyjątkowość i odrębność od innych. „Wiąże się z procesem indywidualizacji, wzmacniania swojej odrębności, uniezależniania się od innych, budowania poczucia sprawstwa, nabywania coraz to bardziej złożonych narzędzi zaspokajania swoich potrzeb” (Brzezińska, 2006, s. 57).

Życie człowieka nieustannie związane jest z przebywaniem w grupie, gdzie od najmłodszych lat towarzyszą mu rodzice, rodzina, przyjaciele, znajomi, nauczyciele itp. Zawsze ktoś na nas oddziałuje – rodzice i rodzina, ucząc nas zasad i wartości, którymi sami się kierują; nauczyciele, dbając o nasze dobro i wychowanie; znajomi poprzez różnorodne zachowania i opinie. Człowiek nie żyje w próżni, ciągle konfrontowany jest z nowymi wyzwaniami, na które musi odpowiedzieć. Przeżywane zdarzenia, sytuacje niejednokrotnie zmuszają go do dokonywania wyborów, przez co kształtuje swoją tożsamość. Właśnie tożsamość społeczno-kulturowa to określanie siebie poprzez pryzmat innych, porównywanie się z nimi, przyjmowanie opinii na swój temat. Przemyślenia dokonywane w obliczu sytuacji problemowej pozwalają określić samego siebie, wydobyć swoje cechy, by postąpić w zgodzie z własnym „ja”. Oddziaływania różnych grup powodują, że musimy się określić, a co za tym idzie – uznać przynależność do danej grupy lub nie. Wkroczenie w daną grupę powoduje, iż przyjmujemy konkretne zasady, które zobowiązujemy się przestrzegać oraz które są zgodne z naszym spojrzeniem na świat i własnym „ja”. Poprzez samookreślenie własnej postawy stajemy się określoną częścią społeczeństwa bez względu na czynnik społecznego podziału, którym może być m.in. płeć, rasa, narodowość, społeczność lokalna, krąg kulturowy, religia, grupa zawodowa czy grupa ludzi o takich samych poglądach na dany temat. „Tożsamość społeczna oznacza poczucie przynależności do określonej grupy społecznej i identyfikację z wartościami, celami, zasadami, jakimi żyją i kierują się jej członkowie. Na podstawie wiedzy o przynależności do którejś grupy jednostka wykształca niejako wyobrażenie o samej sobie, co stanowi jej tożsamość społeczną i inicjuje procesy kategoryzacji społecznej” (Opozda, 2007, s. 50).

W odniesieniu do tożsamości możemy mówić o poczuciu tożsamości, która wynika ze świadomości własnej wyjątkowości przy jednoczesnym uświadomieniu sobie przez jednostkę związku pomiędzy tym, kim była kiedyś i kim teraz jest. Brzezińska wyodrębnia 4 zakresy semantyczne powyższego terminu. Poczucie tożsamości definiowane jest przez nią jako odrębność jednostki posiadającej specyficzne dla siebie cechy odróżniające ją od innych ludzi przy jednoczesnym dostrzeganiu identyczności pod wpływem porównywania się z innymi, a także poczucie ciągłości, czyli ujmowanie swojego życia w perspektywie czasu – jednostka definiuje siebie jako zmieniającą się całość (Brzezińska, 2006,

s. 57–58). Ponadto częścią składową powyższego terminu jest poczucie integralności obrazujące, iż role życiowe mogą być wypełniane w różny sposób przez jednostkę, jednak we wszystkich tych sposobach dostrzega ona podobieństwo, które może określić jako swoją cechę łączącą je ze sobą i tworzącą spójny obraz własnego „ja”. Jednostka czerpie wiedzę o sobie głównie z obserwacji swojego zachowania i jego konsekwencji, wglądu we własną osobowość, porównywania się z innymi oraz otrzymywanych opinii na swój temat. Ponadto kategoryzuje rzeczywistość i samą siebie według świadomości przynależności do jakiejś grupy społecznej i wyznawanych przez nią zasad (Trzebińska, 1998, s. 16–19).

Rozwój tożsamości

Kształtowanie własnej tożsamości tworzy oś rozwoju. Wiąże się z poczuciem odkrywania „ja” i własnego miejsca na świecie, poczuciem bycia całością oraz tworzeniem fundamentów do dalszego rozwoju. Poszukiwanie tożsamości jest jednym z najistotniejszych i najtrudniejszych zadań w ciągu całego życia człowieka. To, kim się czujemy, z jakimi wartościami się utożsamiamy, wpływa na nasze wybory życiowe, pełnione funkcje w społeczeństwie, wchodzenie w nowe role i determinuje naszą przyszłość. Rodząc się, jak już wspomniałem wcześniej, człowiek otrzymuje pewien kontekst, w którym się rozwija. Rodzina przekazuje mu pewne wartości, obraz świata, który w połączeniu z wrodzonymi elementami osobowości jednostki stanowi zaczątek do rozwoju własnej tożsamości. Rodzice dostarczają informacji i wzorów zachowań, które dzieci wypróbowują i przetwarzają. Rodzina jest również miejscem, gdzie odbywa się proces socjalizacji dziecka, czyli „kształtowania w jednostce określonych, zdeterminowanych społecznie i kulturowo, wewnętrznych regulatorów czynności i zachowań wraz ze schematami czynności, a także wzorów i reguł poznawczego ujmowania, opracowywania i interpretowania doświadczenia indywidualnego oraz jego emocjonalnego przeżywania i wartościowania” (Tyszkowa, 1985, s. 21).

Tożsamość człowieka kształtuje się w ciągu całego życia, przy czym dzieciństwo to okres, w którym jednostka gromadzi wiedzę o sobie, świecie, buduje obraz samego siebie oraz otoczenia. Najpierw osiąga samodzielność fizyczną poprzez opanowanie umiejętności chodzenia oraz umiejętności konieczne, by samodzielnie funkcjonować, a także społeczne, tj. elementy komunikacji werbalnej i niewerbalnej, oraz psychiczne (pojawienie się około 10.–11. roku życia samoświadomości i zdolności kontroli swego życia psychicznego). Wszystkie doświadczenia zgromadzone w kolejnych latach dzieciństwa to zasoby, które stanowią podstawę formowania się tożsamości w późniejszych etapach życia. W okresie dorastania formowanie się tożsamości to podstawowe zadanie rozwojowe, które w późnej fazie dorastania i wczesnego okresu dorosłości, czyli około 20. roku życia, decyduje o gotowości do bycia dorosłym i o jakości startu w dorosłość (Brzezińska, 2006, s. 63).

Świadome poszukiwanie odpowiedzi na to, kim jestem, co sobą reprezentuję, jest charakterystyczne dla okresu adolescencji (12–18 lat). To wtedy młody człowiek będący w okresie zmian fizjologicznych stara się zrozumieć siebie i poszukiwać własnego „ja”. Zaczyna zmieniać swój obraz widzenia świata, który do tej pory bazował na rodzinie, a teraz punktem odniesienia staje się grupa społeczna rówieśników i dorosłych. Jednak rodzina wciąż stanowi ważny element w budowaniu tożsamości młodego człowieka, gdyż ona właśnie jest czynnikiem mogącym wzmacniać lub osłabiać wpływy innych środowisk. W okresie dorastania młodzież nabywa zdolności zestawiania sądów będących wynikiem wysnuwania wniosków z obserwowanej rzeczywistości, stawiania hipotez i przewidywania rozwiązań. Ponadto ten etap charakteryzuje się zainteresowaniem własną osobą, własnymi przeżyciami i doznaniem. Osoby, które nie mogą sobie poradzić z zaistniałymi zmianami i nie mają wsparcia ze strony rodziny, przejawiają postawę osamotnienia lub buntu. W dobie postępu informacyjnego zmienił się także wizerunek współczesnej rodziny, w której dostrzega się koncentrowanie się jednostek na realizacji ich potrzeb, np. w zakresie przygotowania posiłków, rozrywki, zakupów czy usług za pomocą nowoczesnej technologii. W rodzinie produkt techniczny staje się sprawą nadrzędną, przez co traci ona potrzebę kontaktów międzyludzkich i wzajemnych więzi. Może to prowadzić również do spadkużywienia w życiu rodzinnym oraz alienacji. Zatem ważne staje się, aby oddziaływanie rodziny gwarantowało prawidłowy rozwój psychiczny młodego człowieka (Sokal, 2000, s. 51).

Oleszkowicz (1995, s. 24–26) zauważa, iż proces rozwoju tożsamości w okresie dorastania przebiega na kilku płaszczyznach, do których zalicza:

- ideologiczne określenie samego siebie, czyli przyjęcie ideałów zgodnych i odrzucenie nieakceptowanych,
- dokonanie wyboru drogi życiowej zgodnej z własnymi przekonaniem i pragnieniami,
- kreowanie własnych autorytetów oraz określenie własnych zdolności przywódczych,
- panowanie przyszłości polegające na świadomym wyborze celu i systematycznym wysiłku,
- postrzeganie własnego życia jako przebiegającego i ograniczonego w czasie,
- pewność siebie wynikająca ze zgodności własnej oceny i wiedzy o sobie z wiedzą i oceną innych,
- identyfikację seksualną.

Okres adolescencji niesie ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia. Zmiany fizjologiczne pojawiające się u młodego człowieka oddziałują na jego postrzeganie rzeczywistości. Dotychczasowy przyswojony przez niego porządek

oraz podział na dobro i zło nagle przestaje pasować do tego, co dostrzega wokół. Świat teraz jawi mu się jako bardziej atrakcyjny, wielobarwny, wielowymiarowy oraz dający wiele możliwości i szans. Gwałtowny proces rozwoju biologicznego, emocjonalnego, intelektualnego i społecznego sprawia, iż dotychczasowa tożsamość jednostki przestaje pasować, współgrać z rzeczywistością. W związku z tym młody człowiek odrzuca ją, przeżywa kryzys tożsamości i próbuje od nowa poskładać jej elementy tak, aby odzwierciedlała jego obecne spostrzeżenia. Ważne, by w tym jednostka miała prawo do indywidualnego przeżywania tego okresu, podejmowania różnych ról i ponoszenia konsekwencji dokonywanych wyborów. Dorośli muszą dostrzec, iż młody człowiek potrzebuje czasu, aby przyzwycząić się do zaistniałej sytuacji. Wiele rzeczy jest on w stanie pojąć intelektualnie, ale emocjonalnie już nie, dlatego należy dać mu czas, aby oswoił się ze zmianami i sam przybrał właściwą według siebie postawę (Musiał, 2007, s. 82).

Erikson w swoich badaniach zwrócił uwagę na zagrożenia związane z procesem kształtowania się tożsamości w okresie dorastania. Zaliczył do nich (za: Basistowa, 1995, s. 66):

- zamęt tożsamościowy – niebezpieczeństwo nadmiernego przedłużania się tego etapu,
- dyfuzję tożsamości – nierozwiązanie kryzysu i brak tożsamości,
- tożsamość negatywną – groźbę przedwczesnego zakończenia tego procesu i podjęcie zbyt pochopnie decyzji rzutujących na dalszy przebieg życia.

Rozwój psychiczny młodego człowieka w okresie dorastania powinien przebiegać w taki sposób, aby w wieku 18 lat był on świadomy własnego wyglądu fizycznego, opanował role społeczne związane z płcią, nawiązywał nowe i bardziej dojrzałe relacje z rówieśnikami, był przygotowany do kariery zawodowej i przyszłego życia w małżeństwie, do tworzenia i kierowania rodziną. W tym czasie młody człowiek powinien także mieć ukształtowany własny system wartości oraz osiągnąć poziom wychowania odpowiadający dojrzałości oraz społecznej odpowiedzialności (Oleszkowicz, 1995, s. 72).

Edukacja w procesie kształtowania tożsamości

W dobie następujących zmian kulturowych, postępujących procesów globalizacji, rozwoju technologicznego umożliwiającego szybkie przemieszczanie się po świecie społeczeństwa stają się coraz bardziej różne kulturowo. W obrębie społeczności lokalnej coraz częściej zdarzają się grupy różniące się etnicznie, rasowo, religijnie czy narodowo. Zadaniem współczesnej edukacji staje się więc takie kreowanie tożsamości młodych ludzi, by dostrzegając swoją odrębność i wyjątkowość, potrafili współżyć z innymi, szanując ich tradycje, przekonania i inność.

Przede wszystkim szkoła powinna towarzyszyć powstawaniu tożsamości jednostkowej młodych ludzi. Nikitorowicz (2005, s. 35) podkreśla, iż należy kształtować tożsamość jednostki w następujących obszarach:

- „terytorium, jego odrębność i niezależność w połączeniu z losami historycznymi grup społecznych i instytucji;
- odrębność kultury, języka, obyczaju, religii, genealogia historyczna przestrzegana w kategoriach biologiczno-rasowych, jak też cech osobowości;
- kondycja gospodarczo-ekonomiczna, standardy życia, pozycja cywilizacyjna,
- potrzeby, cele życiowe, hierarchia wartości (problemy zagrożeń w tym zakresie);
- kontekst polityczny, światopoglądowy, społeczny i gospodarczy”.

Edukacja powinna zwracać uwagę na znaczenie kontekstu, w którym żyjemy, w kreowaniu obrazu własnego „ja”. To, skąd pochodzimy, według jakich zasad zostaliśmy wychowani przez rodziców i rodzinę, wpływa na początkowy kształt naszej tożsamości. W toku edukacji, w zetknięciu ze społecznością szkolną, nasz obraz samego siebie ewoluuje poprzez oddziaływanie innych, zarówno rówieśników, jak i nauczycieli. Pedagodzy muszą umiejętnie wpływać na uczniów w taki sposób, aby nie zatracili charakterystycznych dla siebie cech tożsamości, aby ich nie zatracili poprzez to, co dostrzegają w otoczeniu. Należy przekonywać uczniów o ich wyjątkowości oraz uczyć szacunku do innych. „Zadaniem nauczyciela jest zachęcanie młodych ludzi do kreowania świadomości posiadania wartości, którymi mogliby kierować się w relacjach społecznych występujących obecnie oraz w przyszłości. Nauczyciele nie powinni jednak narzucać uczniom zachowań opartych na konkretnych wartościach, lecz pomagać młodym osobom zrozumieć zasady, dzięki którym będą mogli w przyszłości rozwijać się w społeczeństwie. Istotne jest, by nauczyciel nie narzucał uczniom własnej interpretacji zasad moralnych, tylko pomagał rozwijać umiejętności stosowania ich w codziennym życiu. Nauczyciel, promując wartości, wpływa na moralny rozwój poznawczy jednostki, tworząc tym samym kompetencje społeczeństwa jako całości” (Welskop, 2013, s. 267).

Poczucie przynależności młodego człowieka do danej grupy czy to pod względem pochodzenia, czy to pod względem przekonań, powinno akceptować inność. Należy uczyć młodych ludzi szacunku oraz pomóc im zrozumieć mechanizmy, które stoją za takim, a nie innym zachowaniem ludzi. Znając historię czy zasady panujące w danej społeczności, uczeń będzie w stanie zaakceptować postawy innych, mimo że może się z nimi nie zgadzać. Przy tym jednostka w zrozumieniu innych nie może bezgranicznie akceptować tego, co inni sobą reprezentują, i co robią. Przede wszystkim każdy, pomijając różnice w wychowaniu, pochodzeniu czy przekonaniach, powinien przestrzegać podstawowych wartości moralnych, a podział na dobro i zło jest przecież jednoznaczny. Nie

można tłumaczyć złego postępowania tylko tym, że ktoś pochodzi z danej społeczności czy że został tak wychowany. Trzeba rozumieć, że wpływ tych elementów determinuje późniejszy światopogląd jednostki, ale oprócz zrozumienia należy też ganić postawy złe, które uderzają w dobro innych ludzi, krzywdzą ich.

Współczesny świat stoi jednak w opozycji do wartości przekazywanych przez system edukacji formalnej. Szkoła nie jest już dla młodego człowieka jedynym źródłem informacji, którym obecnie stała się głównie kultura popularna. „Konteksty kultury popularnej oraz treści programowe szkoły tworzą dwa odmienne światy utrudniające konstruowanie tożsamości młodzieży, gdyż posiadają inne wymiary aksjologiczne. Mogą być więc źródłem dylematów tożsamościowych, tym bardziej i kształtowanie tożsamości przez szkołę to konstruowanie jej odgórnie, przez kulturę popularną zaś – oddolnie” (Ćwikliński, 2010, s. 271). Młodzi ludzie żyją w świecie zdominowanym przez mass media, które stają się nieodłącznym elementem ich istnienia oraz tworzącym obraz własnego „ja”. Zatem zadaniem nauczycieli staje się odpowiednie przygotowanie swoich wychowanków do racjonalnego i etycznego korzystania z popkultury, aby umieli z niej czerpać pozytywne wzorce, a jednocześnie ochrona ich przed wszelkimi zagrożeniami w niej się pojawiającymi.

Podsumowanie

Tożsamość określa to, kim jesteśmy. Jest to niezbędna wiedza dla człowieka dająca poczucie stałości, co umożliwia adekwatne i odpowiedzialne postępowanie w stosunku do zmieniających się i wymagających wyborów sytuacji. Istotą tego wymiaru jest jasność tego, kim się jest, pomimo zmian wewnętrznych, zmian środowisk, ilości i jakości interakcji społecznych. Stałe elementy, które jednostka uświadomiła sobie i zdefiniowała, określiła jako znaczące i którym nadała wartość, pozwalają jej nieustannie definiować siebie, a szczególnie w sytuacji konieczności dokonywania wyborów, w sytuacji zagrożenia, określenia kierunków przyszłych zamierzeń, realizacji oczekiwań i nakładanych wymogów wewnętrznych.

Człowiek nieustannie przez całe życie kształtuje własną tożsamość. Okres dzieciństwa stanowi jej podstawę, dorastanie nadaje zgromadzonemu doświadczeniu odpowiednią formę, a dorosłość tę formę dostosowuje do rozmaitych okoliczności życiowych. Jednak wraz z upływem czasu wzrasta rola indywidualizacji własnej aktywności nadająca naszemu życiu taki kształt, jaki jest zgodny z przyjętymi przez nas zasadami i wartościami. Przez to stajemy się bardziej odporni na naciski otoczenia i niezależni. Jednostka w twórczym procesie kształtuje swoją tożsamość na bazie elementów odziedziczonych w związku z przynależnością do danej rodziny, społeczności lokalnej, a także w wyniku identyfikacji z otaczającymi ją osobami, symbolami i obowiązującymi zasadami społecznymi. W efekcie tożsamość stanowi zbiór charakterystycznych właściwości danej oso-

by, pomiędzy które wkracza kultura i edukacja w postaci: wartości, tradycji, zasad postępowania i zachowania, obyczajów, rytuałów, zwyczajów, integrując oraz przenikając wszystkie płaszczyzny tożsamości i jednocześnie chroniąc odrębność pewnych jej elementów.

W kontekście przenikania się kultur we współczesnym świecie należy podjąć takie działania edukacyjne, które będą kreować u uczniów tożsamości wielokulturowe, edukować i wychowywać w duchu różnorodności, a więc zauważania, poznawania, porozumienia, wzajemnych zapożyczeń, współpracy i współdziałania. Ponadto należy podkreślać wartość tożsamości dziedziczonej przy jednoczesnym zwróceniu uwagi na jej interakcje z innymi kulturami.

Literatura

- Basistowa, J. (1995). Istota i rozwój tożsamości w koncepcji Eriksona. W: A. Gałkova (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości* (s. 74–92). Kraków: Impuls.
- Brzezińska, A.W. (2006). Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej. W: A.W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomka (red.), *Edukacja regionalna* (s. 47–77). Warszawa: PWN.
- Ćwikliński, A. (2010). Pomiedzy oddziaływaniem szkoły i kultury popularnej. Dylematy tożsamościowe współczesnej młodzieży. W: D. Hejwosz, W. Jakubowski (red.), *Kultura popularna – tożsamość – edukacja* (s. 269–278). Kraków: Impuls.
- Musiał, D. (2007). Kształtowanie tożsamości w adolescencji. *Studia z Psychologii w KUL*, 14, 73–92.
- Oleszkowicz, A. (1995). Kryzys młodzieńczy – istota i przebieg. Na podstawie wybranych psychologicznych koncepcji rozwoju człowieka i badań empirycznych. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Psychologiczne*, 41.
- Opozda, D. (2007). Wychowawcza funkcja rodziców w rozwoju tożsamości młodzieży. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 49–56.
- Palczyński, T. (2008). *Socjologia tożsamości*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.
- Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną*, red. M. Tyszkowa, Poznań 1985.
- Sokal, U. (2000). Wybrane aspekty kształtowania się tożsamości człowieka w rodzinie. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XII, 49–55.
- Trzebińska, E. (1998). *Dwa wizerunki własnej osoby. Studia nad sposobami rozumienia siebie*. Warszawa: Wyd. IP PAN.
- Welskop, W. (2013). Relatywizm wartości nauczyciela a kształtowanie tożsamości uczniów. W: J. Bartoszewski, J. Swędrak, E. Struzik (red.), *Wychowanie: czy może „obejść się” bez duchowości?* (s. 255–267). Kraków: Wyd. WSH-E w Krakowie.